

Bogusz Wasik*, Marcin Wiewióra*

Próba rekonstrukcji układu przestrzennego zamku wysokiego (domu konwentu) w Kowalewie Pomorskim na podstawie źródeł historycznych i najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych

Attempt at reconstruction of the spatial layout of the high castle (the chapter house) in Kowalewo Pomorskie on the basis of historical sources and the latest results of archaeological-architectonic research

Słowa kluczowe: Kowalewo Pomorskie, zamek krzyżacki, zamek wysoki, architektura, archeologia

Key words: Kowalewo Pomorskie, Teutonic castle, high castle, architecture, archaeology

WSTĘP

W 2013 r. w ramach programu badawczego realizowanego od 2005 r. przez Zakład Archeologii Architektury IA UMK w Toruniu, którego głównym celem jest próba odpowiedzi na podstawowe pytania związane z początkami krzyżackiej murowanej architektury obronnej na ziemi chełmińskiej, rozpoczęto badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Kowalewie Pomorskim (ryc. 1). Zamek w Kowalewie Pomorskim jest przykładem warowni, która praktycznie nie zachowała się do naszych czasów, ze skąpą liczbą źródeł ikonograficznych i historycznych oraz niezadowalającym stanem badań archeologicznych. Trójczłonowa warownia położona była po zachodniej stronie miasta. Ulokowano ją pomiędzy dwoma jeziorami, dziś już nieistniejącymi, w sąsiedztwie przesmyku, przez który prowadził ważny szlak komunikacyjny. Zamek pozostawał na uboczu zainteresowań badaczy, z konieczności ograniczających się do analizy nielicznych zachowanych lustracji i wizytacji XVII- i XVIII-wiecznych, oraz średniowiecznych źródeł¹. Pierwszymi badaczami, którzy

INTRODUCTION

In 2013, the archaeological-architectonic research of the castle in Kowalewo Pomorskie (fig. 1) began within a research programme realised since 2005 by the Unit of Architecture Archaeology IA UMK in Torun, the main aim of which is trying to answer questions about the beginnings of the Teutonic defensive masonry architecture in the Chełmno Lands. The castle in Kowalewo Pomorskie is an example of a stronghold of which practically nothing has been preserved until today, with scarce iconographic and historical resources and unsatisfactory state of archaeological research. The three-part stronghold was located on the west side of the town. It was situated between the two lakes, no longer existing today, close to an isthmus along which ran an important communications route. The castle remained of limited interest to scientists naturally restricting their research to analyses of rare preserved surveys and inspections from the 17th and 18th century, and medieval sources¹. The first scientists who devoted more space to the Kowalewo stronghold were J. Heise,

* Instytut Archeologii UMK w Toruniu, Zakład Archeologii Architektury

* *Institute of Archeology UMK in Torun, Architecture Archaeology Unit*

Cytowanie / Citation: Wasik B., Wiewióra M. Attempt at reconstruction of the spatial layout of the high castle (the chapter house) in Kowalewo Pomorskie on the basis of historical sources and the latest results of archaeological-architectonic research. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2016;46:53-65

Otrzymano / Received: 09.03.2016 • **Zaakceptowano / Accepted:** 10.04.2016

doi:10.17425/WK45KOWALEWO

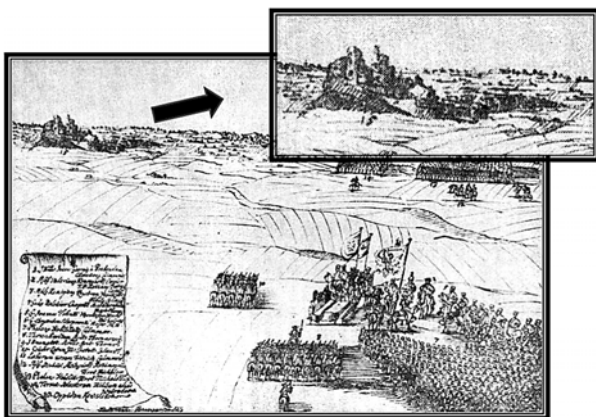
Ryc. 1. Mapa ziemi chełmińskiej z lokalizacją Kowalewa Pomorskiego (Archiwum ZAA IA UMK w Toruniu, oprac. M. Wiewióra; B. Wasik)

Fig. 1. Map of the Chełmno Lands with the location of Kowalewo Pomorskie (Archive ZAA IA UMK in Torun, prep. M. Wiewióra; B. Wasik)

poświęcili więcej miejsca warowni kowalewskiej, byli J. Heise i C. Steinbrecht, który jako pierwszy opublikował rzut rekonstruujący rozplanowanie miasta i zamku, opierając się na opisach i szkicach inżyniera wojskowego T.J. Giesego z początku XIX wieku² (ryc. 2). Po II wojnie światowej informacje na temat zamku znalazły się m.in. w pracach B. Guerquina³ i *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*⁴. W latach 80. w zbiorowym opracowaniu dziejów Kowalewa B. Rogalski zamieścił w swojej analizie nieco zmodyfikowany rzut zamku⁵. W opracowaniu tym zamieszczono również jedyną znaną rycinę z 1697 roku ukazującą ruiny zamku w Kowalewie (ryc. 3). Tomasz Torbus w swoim podsumowaniu architektury zamków krzyżackich w Prusach zamek w Kowalewie Pomorskim po raz pierwszy umieścił, w zaproponowanej przez siebie klasyfikacji warowni, w grupie tzw. wczesnych zamków regularnych z terenu ziemi chełmińskiej, obok takich budowli jak zamki w Papowie Biskupim, Lipienku, Rogóźnie i Golubiu⁶.

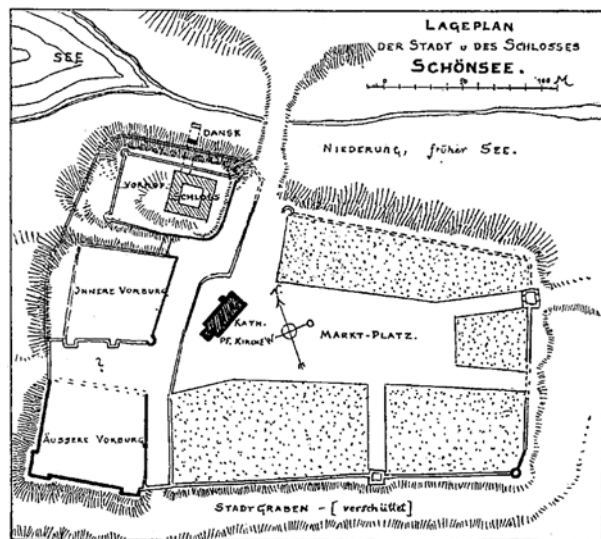
DZIEJE ZAMKU

Do momentu rozpoczęcia badań wykopaliskowych powszechnie akceptowano tezę⁷, że budowę zamku konwentualnego rozpoczęto w miejscu wcześniejszego grodu. Został on nadany w 1222 r. przez księcia Konrada

Ryc. 3. Popis wojska województwa chełmińskiego z końca XVII w. z widocznymi ruinami zamku w Kowalewie Pomorskim (wg Rogalski 1986)

Fig. 3. Parade of the troops of the Chełmno Voivodeship at the end of the 17th century, with visible ruins of the castle in Kowalewo Pomorskie (acc. to Rogalski 1986)

Ryc. 2. Szkic sytuacyjny miasta i zamku w Kowalewie Pomorskim wg C. Steinbrechta (Steinbrecht 1888)

Fig. 2. Site plan of the town and castle in Kowalewo Pomorskie acc. to C. Steinbrecht (Steinbrecht 1888)

and C. Steinbrecht who was the first to publish a projection reconstructing the design of the town and the castle, basing on descriptions and sketches of a military engineer, T.J. Giese, from the beginning of the 19th century² (fig. 2). After World War II information concerning the castle was to be found e.g. in the works by B. Guerquin³ and the *Catalogue of Art Monuments in Poland*⁴. In the 1980s, in a collective work on the history of Kowalewo, B. Rogalski presented a slightly modified projection of the castle in his analysis⁵. The work also included the only known sketch from 1697 depicting the ruined castle in Kowalewo (fig. 3). Tomasz Torbus, in his summary of architecture of Teutonic castles in Prussia, placed the castle in Kowalewo Pomorskie in his proposed classification of strongholds for the first time within the group of so called early regular castles from the Chełmno Lands, beside such buildings as castles in Papow Biskupi, Lipienko, Rogóžno and Golub⁶.

THE CASTLE HISTORY

Until the excavation research started, the commonly accepted thesis⁷ was that the construction of the Order Castle had begun on the site of a former one. In 1222, it was granted by Duke Konrad Mazowiecki to the missionary bishop Christian who, in 1231, transferred it to the Order of Teutonic Knights⁸. In the literature of the subject there is much confusion concerning the oldest history of the Kowalewo stronghold⁹. Originally, on the site of the later masonry castle, a timber-and-earthen stronghold might have existed which was used and adapted (?) to their needs by the Teutonic Knights. It protected them effectively against raids of the Lithuanians, Bartians and Yotvingians in the years 1262, 1269–1273¹⁰. Information about fights between the Teutonic crew of the first stronghold and the Bartians was recorded by

Mazowieckiego biskupowi misyjnemu Chrystianowi, który w 1231 r. przekazał go zakonowi krzyżackiemu⁸. W literaturze przedmiotu panuje spore zamieszanie w kontekście najstarszych dziejów warowni kowalewskiej⁹. Pierwotnie w miejscu późniejszego murowanego zamku miała istnieć warownia drewniano-ziemna, wykorzystana i dostosowana (?) do własnych potrzeb przez Krzyżaków. Chroniła ona ich skutecznie przed najazdami Litwinów, Bartów i Jaźwingów w latach 1262, 1269–1273¹⁰. Informacje na temat walk krzyżackiej obsady pierwszej warowni z Bartami podaje Piotr z Dusburga¹¹. W 1275 r. Krzyżacy nadali wcześniejszej osadzie podgrodowej prawa miejskie. Analiza źródeł historycznych dotyczących Kowalewa wskazuje również, że komturia krzyżacka powstała pomiędzy 1272 a 1275 rokiem. Po zniszczeniu miasta i pierwszej warowni przez Tatarów w 1286 r. prawdopodobnie dokonano (odnowiono?) kolejnej lokacji, na prawie chełmińskim. Przepuszczalnie prawa miejskie Kowalewu nadano w 1298 roku¹². Pierwszym znanym ze źródeł komturem, mianowanym w 1278 r., był Rudolf, a 10 lat później został nim Arnold Kropf, i to jemu właśnie przypisuje się rozpoczęcie budowy warowni kowalewskiej. Zakończenie prac budowlanych przez wielkiego mistrza zakonu Gotfryda Hohenlohe ustalano na mniej więcej 1290 lub 1303 rok¹³. Prace wykopaliskowe nie potwierdziły istnienia pozostałości grodu w miejscu zamku wysokiego ani na przedzamczu zachodnim. Biorąc pod uwagę przekazy źródłowe, pierwsza warownia krzyżacka musiała być z pewnością niewielka, mogła więc ona zostać całkowicie zniszczona podczas prowadzenia zasadniczych prac budowlanych¹⁴. Być może jednak jej lokalizacja była zupełnie inna. Kwestia ta będzie przedmiotem dalszych badań¹⁵. Dalsze dzieje zamku w Kowalewie są niestety równie skromnie prezentowane w źródłach historycznych. W 1330 roku zamek oblegały wojska polskie¹⁶. W latach 1410–1414 zamek kilkakrotnie przechodził z rąk krzyżackich w polskie, ostatecznie został ponownie przejęty przez Zakon¹⁷. Pierwszy pokój toruński utrzymał Kowalewo w granicach państwa krzyżackiego, a w 1457 r. utworzono starostwo. Pierwszym starostą został Oldrzych Czerwonka¹⁸. Zamek w swojej oryginalnej formie przetrwał tylko do połowy XVII stulecia. W zachowanych wizytacjach z tego okresu wyraźnie widać, że w tym czasie była to już ruina¹⁹. Do końca XIX stulecia usunięto resztę dawnych zabudowań zamkowych. Odzyskane w ten sposób cegły i kamienie przeznaczono na budowę m.in., wzniesionego na terenie przedzamcza w 1857 r. razem z domem parafialnym, kościoła ewangelickiego (rozebranego po II wojnie światowej). W 1911 r. w miejscu po zamku wysokim zbudowano istniejącą do dziś wieżę wodociągową.

REKONSTRUKCJA ZAMKU NA PODSTAWIE ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

Rekonstrukcja zamku kowalewskiego była do tej pory oparta wyłącznie na analizie przekazów historycznych oraz nowożytnych lustracji i wizytacji z XVII

Peter of Dusburg¹¹. In 1275, Teutonic Knights granted town rights to the former settlement. An analysis of historical sources concerning Kowalewo also indicates that a Teutonic commandery was established there between 1272 and 1275. After the town and the first stronghold were destroyed by the Tartars in 1286, it may have been granted the new town law (had it renewed?) according to the Chełmno Law. The town rights may have been granted to Kowalewo in the year 1298¹². The first Commander (*Komtur*) known from written records and appointed in 1278 was Rudolf, and 10 years later Arnold Kropf who is believed to have started construction work in the Kowalewo stronghold. The completion of work by the Grand Master of the Order, Gottfried Hohenlohe, was established to have taken place around 1290 or 1303¹³. Excavation work did not confirm the existence of relics of a fort on the site of the high castle, or in the western forecastle. Considering the source records, the first Teutonic stronghold must have been small, so it might have been entirely destroyed in the course of fundamental construction work¹⁴. But maybe its location was completely different – this question will be the subject of further research¹⁵. The further fate of the castle in Kowalewo is, unfortunately, equally poorly presented in historical sources. In 1330 the castle was besieged by Polish troops¹⁶. During the years 1410–1414 the castle changed hands several times from Teutonic to Polish, only to be finally taken over by the Teutonic Order¹⁷. The first Peace of Thorn left Kowalewo within the realm of the Teutonic Order, and in 1457 an aldermanship was created there. The first alderman was Oldrzych Czerwonka¹⁸. In its original form the castle survived only until the mid-17th century. In the preserved inspection records from the period one could clearly see that by that time it had fallen into ruin¹⁹. Until the end of the 19th century the remaining castle building had already been removed. Brick and stone obtained in this way was used for building e.g. an evangelical church erected on the site of the forecastle in 1857 (dismantled after World War II), together with a clergy house. In 1911, a water tower preserved until today was built on the site of the high castle.

RECONSTRUCTION OF THE CASTLE ON THE BASIS OF HISTORICAL SOURCES

Reconstruction of the castle in Kowalewo has so far been based solely on the analysis of historical records and modern surveys and inspections from the 17th and 18th century²⁰. The main part of the complex was a four-wing edifice laid out on the plan resembling a square, with a small courtyard, the main tower and cloisters (see below)²¹. The entrance to the castle with the gate is reconstructed from the south west, in the south wing. As far as functions of rooms in the chapter house are concerned, there is only reliable informa-

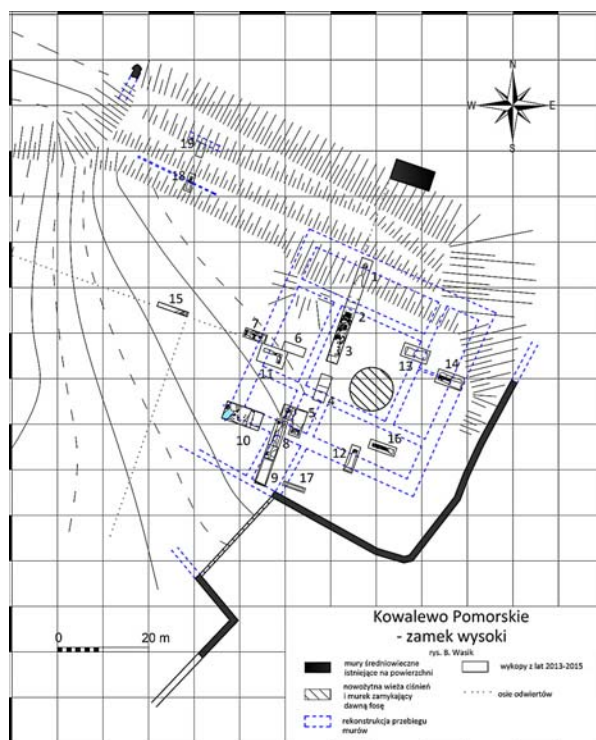
i XVIII wieku²⁰. Główną częścią założenia była czteroskrzydłowa budowla założona na planie zbliżonym do kwadratu, z niewielkim dziedzińcem, wieżą główną i krużgankami (zob. niżej)²¹. Wjazd do zamku z bramą rekonstruuje się od południowego zachodu, w skrzydle południowym. Na temat funkcji pomieszczeń domu konwentu pewne są tylko informacje z 1662 i 1670 r. z których wynika, że w skrzydle południowym mieściła się kaplica pod wezwaniem św. Krzyża²². W tym samym skrzydle zlokalizowany był również zamkowy refektarz²³. Świadczy o tym instrument notarialny z 16 lutego 1416 roku, w którym wyliczono szkody, jakie podczas wojny (1414) poniósł komtur i poddani²⁴. Jedynym widocznym dziś elementem dawnego zamku jest położony około 20 m na północ od wzgórza zamkowego ceglany filar gdańska. Była to masywna budowla na rzucie prostokąta o wymiarach około 4 × 8,75 m i zachowanej (niepełnej) wysokości 14,5 m²⁵ oraz bogatej artykulacji blendami i fryzami pasowymi. Zamek otoczony był dodatkowym pierścieniem murów, które stworzyły obszerny obszar parchamu – międzymurza. Mur parchamu zachował się najlepiej od południowego wschodu i wschodu (ryc. 4)²⁶. Układ przedzamcza (dziedzińca?) zachodniego jest dziś najmniej czytelny w terenie. Od południa ograniczała je fosa. Od wschodu przedzamcze

Ryc. 4. Widok lica muru parchamu (Archiwum Zakładu Archeologii Architektury, Instytutu ArcheologiiUMK w Toruniu – dalej: Archiwum ZAA, IA UMK w Toruniu, fot. B. Wasik)

Fig. 4. View of the face of the 'parcham' wall (Archive of Unit of Architecture Archaeology, Institute of Archaeology of UMK in Torun – further: Archive UAA, IA UMK in Torun, photo: B. Wasik)

tion from 1662 and 1670 from which it appears that the south wing housed a chapel dedicated to the Holy Cross²². In the same wing there was also the castle refectory²³. It is confirmed by a notarial deed from February 16, 1416, which listed losses suffered by the commander and his subjects during the war (1414)²⁴. The only element of the former castle visible today is the brick pillar of the dansker located approximately 20 m to the north of the castle hill. It is a massive building on the plan of a rectangle measuring approximately 4 × 8.75 m, with preserved (not full) height of 14.5 m²⁵ and rich articulation with blind arches and frieze strips. The castle was surrounded with an additional ring of walls which created the spacious area of the parcham – a bailey. The parcham has been best preserved from the south-east and the east (fig. 4)²⁶. The layout of the western forecastle (courtyard?) is the least discernible in the grounds today. From the south it was enclosed by the moat. In the east the forecastle might have been directly linked to the parcham of the chapter house²⁷. In the north, the limits of the western forecastle are marked by the line of the hill slope on which the ruins of the Gothic wall are located²⁸. It is also known that a tower, not preserved to this day, was connected to the walls of the western forecastle. To the south of the chapter house, the fortified complex in Kowalewo was complemented by two additional spacious forecastles surrounded by separate rings of walls

Ryc. 5. Rekonstrukcja układu przestrzennego domu konwentu w Kowalewie Pomorskim na podstawie reliktów i negatywów zarejestrowanych w wykopach badawczych z lat 2013–15 (Archiwum ZAA, IA UMK w Toruniu, rys. B. Wasik)

Fig. 5. Reconstruction of the spatial layout of the chapter house in Kowalewo Pomorskie on the basis of relics and negatives registered in research excavations from the years 2013–15 (Archive UAA, IA UMK in Torun, drawn by B. Wasik)

mogło być połączone bezpośrednio z parchamem domu konwentu²⁷. Od północy granicę przedzamcza zachodniego wyznacza linia zbocza wzniesienia, na którym leżą zwaliska muru gotyckiego²⁸. Wiadomo również, że z murami zachodniego przedzamcza związana była baszta, dziś niezachowana. Na południe od domu konwentu kompleks warowny w Kowalewie uzupełniały dwa dodatkowe duże przedzamcza otoczone odrębnymi obwodami murów, które sięgały do linii dzisiejszej ulicy Fosa Jagiellońska²⁹. Przedzamcze południowe miało plan zbliżony do prostokąta o bokach około 115 × 60 m. Z przedzamcza środkowego zachowała się mała baszta południowo-wschodnia oraz relikty muru obronnego w części północno-wschodniej. Miało ono najprawdopodobniej plan nieregularnego czworoboku o bokach długości ok. 60–70 m. Analizy źródeł historycznych wskazują wyraźnie na to, że w przestrzeni przedzamczy południowych zlokalizowana była zabudowa gospodarcza. Interesującym źródłem, świadczącym o istnieniu na którymś przedzamczu budynku, w którym rezydowali goście zamkowi³⁰, jest wystawiony w nim instrument notarialny z 2 marca 1374 roku³¹. Jest to jedyna wskazówka sugerująca istnienie innej, niż tylko gospodarcza, zabudowy na przedzamczu w okresie średniowiecznym³². Z końca XIV wieku (1389; 1392; 1399) pochodzą informacje dotyczące stanu zasobów warowni, m.in. dochodów osiągniętych z czynszów, ilości zbóż zgromadzonych na strychach, zamkowych stajni i zbrojowni³³. Dla nas najcenniejsze są jednak wzmianki o zamkowej kuchni, piekarni, szatni, infirmerii, piwnicach oraz strychach, w których zmagazynowane były m.in. wino, miód, piwo, naczynia, obrusy, ręczniki³⁴. W inwentarzach z 1411 znajdują się bardziej dokładne informacje m.in. o piwnicy marcowej, w której znajdowało się piwo marcowe i piwo konwentu oraz piwnicy komtura jako osobnym pomieszczeniu, w którym magazynowano piwo i miód³⁵. W tym samym źródle wspomniano również karwan, dwór bydłocy i magazyn na sprzęt rolniczy, w którym składowano m.in. wiertaki, przebijaki, siekiery czy koła. W kolejnych wizytacjach z lat 1416–1446 wymieniono również kościół ze sprzętami liturgicznymi, szatami, naczyniami i księgami oraz kuchnię, piwnicę i piekarnię³⁶. W 1421 r. inwentaryzator wspomina jeszcze (obok piwnicy komtura i konwentu) także piwnicę wójta, słodownię, warzelnię piwa, piekarnię oraz mączarnię, w której przechowywano mąkę³⁷. Z zachowanego inwentarza zamkowego z 1436 roku wiemy z kolei, że w zamkowym refektarzu przechowywano obrusy, ręczniki, worki, naczynie do mycia rąk, a na przedzamczu (nie wiadomo jednak którym) znajdowały się m.in. kuźnia, prochownia, spichlerze, chlewnie, obory i warsztat kuszniczy oraz stajnie i ogród winny³⁸.

BADANIA ARCHEOLOGICZNO-ARCHITEKTONICZNE 2013–2015

Przeprowadzone w latach 2013–2015 badania archeologiczne na obszarze zamku w Kowalewie potwierdziły, że zgodnie z przyjętymi poglądami dom konwentu

which reached the line of today's Fosa Jagiellońska Street²⁹. The southern forecastle had a plan similar to a rectangle with sides measuring approximately 115 × 60 m. A small south-eastern tower and relics of the defensive wall in the north-eastern section have been left from the central forecastle. It may have had the plan of an irregular quadrangle with its sides measuring app. 60–70 m. Analyses of historical sources indicate clearly that utility buildings were located within the space of southern forecastles. An interesting source, confirming that in one of the forecastles there existed a building in which visitors to the castle resided³⁰, is a notarial deed signed in it on March 2, 1374³¹. It is the only clue suggesting the existence of other than utility buildings within the forecastle during the medieval period³². Information concerning the state of supplies in the stronghold e.g. income obtained from rents, amounts of corn collected in the attic, castle stables and armoury come from the end of the 14th century (1389; 1392; 1399)³³. However, for us the most precious are the mentions of the castle kitchen, bakery, cloakroom, infirmary, cellars and attics in which e.g. wine, mead, beer, vessels, table cloths and towels were stored³⁴. The inventories from 1411 contain more detailed information about e.g. a March cellar where March beer and chapter beer were kept, and the Commander's cellar as a separate room in which beer and mead were stored³⁵. The same source also mentioned 'karwan' (an armoury and a coach house), a cattle corral and a storehouse for farming implements where e.g. drills, punches, axes or wheels were kept. The following inspection surveys from the years 1416–1446 also list the church with liturgical utensils, robes, vessels and books, as well as the kitchen, the cellar and the bakery³⁶. In 1421, the stock-taker also mentions (besides the Commander's and the chapter cellars) the vogt's cellar, a malthouse, a brewery, a bakery and a flour store in which flour was kept³⁷. In turn, from the preserved castle inventory from the year 1436, we learn that table cloths, towels, sacks and a vessel for washing hands were stored in the castle refectory; while in the forecastle (though it is not clear which one) there were e.g. a smithy, powder magazine, granaries, pigsties, barns and a workshop of a crossbow maker, as well as stables and a vineyard³⁸.

ARCHAEOLOGICAL-ARCHITECTONIC RESEARCH 2013–2015

The archaeological research carried out in the castle in Kowalewo in the years 2013–2015 confirmed that, in accordance with the assumptions, the chapter house in Kowalewo Pomorskie belonged to the regular – castle layouts³⁹. However, it was a much larger building than had previously been expected. Basing on the sketch by C. Steinbrecht, T. Torbus⁴⁰ estimated the length of its side at about 30 m. It turned out, however, that the edifice was erected on the plan of a square whose side measured about 45 m (fig. 5, 9)⁴¹. It is an approximate size, since it is based on the reach of the post-demoli-

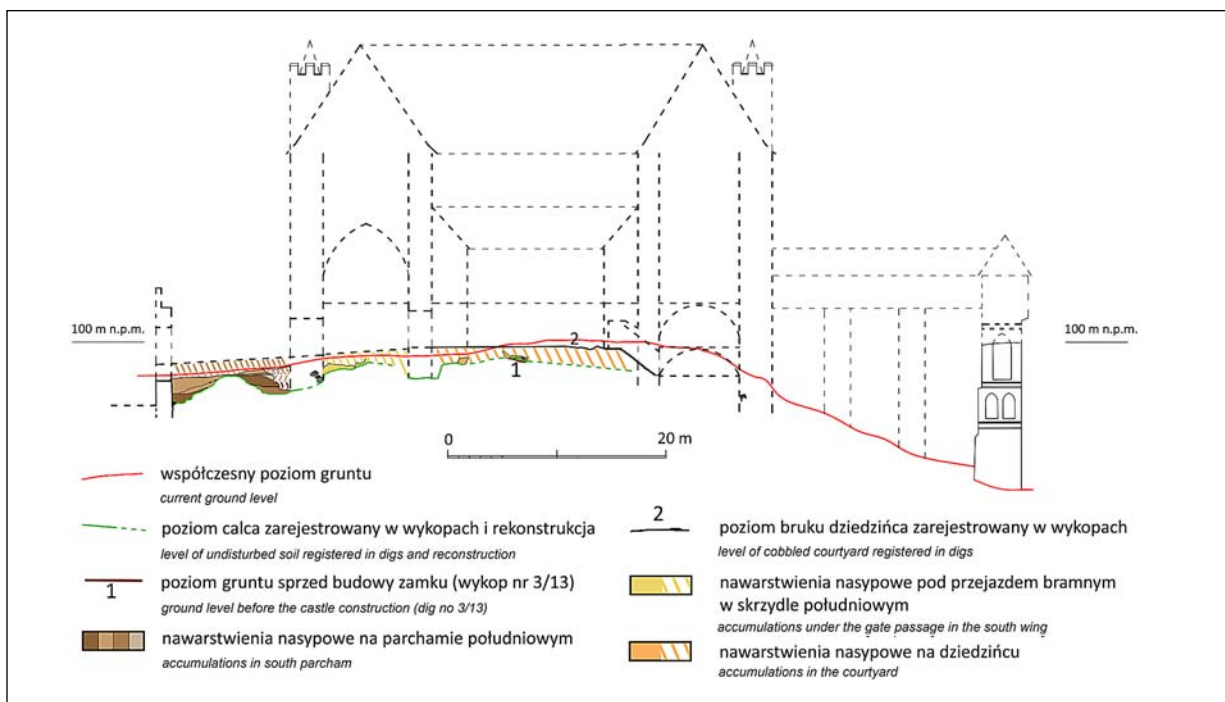
w Kowalewie Pomorskim należał do założeń regularnych – kasztelowych³⁹. Była to jednak budowla znacznie większa, niż dotąd sądzono. T. Torbus⁴⁰, opierając się na szkicu C. Steinbrechta, szacował długość jego boku na około 30 m. Natomiast jak się okazało, gmach ów wzniesiono na rzucie kwadratu o boku około 45 m (ryc. 5, 9)⁴¹. Jest to wymiar przybliżony, ponieważ oparty na zasięgu negatywów porozbiórkowych, jednak na tyle precyzyjny, iż można zasugerować, że dom konwentu wymierzano nową miarą chełmińską, nadając mu rozpiętość 10,5 pręta tej miary⁴².

Sugerowano, że wieża ciśnień mogła zostać wzniesiona na fundamentach narożnej wieży głównej⁴³. Jak wynika z badań, w rzeczywistości postawiono ją na dziedzińcu zamku – w jego południowo-wschodniej części (ryc. 5). Ponadto wykopy badawcze zlokalizowane w pobliżu narożników domu konwentu dostarczyły dowodów, iż zamek w Kowalewie nie posiadał wieży głównej w typie bergfriedu⁴⁴ (ryc. 9). W wykopach stwierdzono obecność podpiwniczeń i pomieszczeń, których układ uniemożliwia lokalizację masywnej wieży w którymś z naroży, mimo że jego obecność mogłaby sugerować wzmianka w lustracji z 1662 roku⁴⁵. Wydaje się, że informacja ta dotyczyła się innej wieży. Biorąc pod uwagę kolejność opisywanych elementów zamku i miejsce tej wzmianki w tekście, wydaje się, iż dotyczy wieży zlokalizowanej w rejonie parchamu. Ponadto sytuacja w wykopie wytyczonym na południowo-zachodnim narożniku zamku wysokiego (wykop nr 10) wskazuje na to, iż dom konwentu nie był także zaopatrzony w ryzalitowe wieżyczki narożne.

tion negatives, though sufficiently precise to allow for suggesting that the chapter house was measured out using the new Chełmno unit, giving it the span of 10.5 rods of that measure⁴².

It was suggested that the water tower might have been erected on foundations of the corner main tower⁴³. Research has shown that actually it was erected in the castle courtyard – in its south-east section (fig. 5). Moreover, research excavations located in the vicinity of the chapter house corners provided evidence that the castle in Kowalewo did not have a main tall tower of the bergfried type⁴⁴ (fig. 9). The excavations revealed the presence of cellars and rooms whose layout made it impossible to locate the massive tower in any of the corners, although its presence might have been implied by the mention in the inspection survey from 1662⁴⁵. It seems that the information concerned another tower. Considering the order in which the castle elements were described and the place of this mention in the text, it seems likely to refer to a tower located in the ‘parcham’ area. Moreover, the situation in the dig in the south-west corner of the high castle (dig no 10) indicates that the chapter house did not have risalits in corner towers either. But it seems highly likely that the corners of the chapter house were highlighted by turrets put up on the walls, similar to those that were once in the castle in Golub⁴⁶.

The castle wings were about 12.5–13 m wide. Unfortunately, brief and laconic descriptions of modern inspectors⁴⁷ do not provide information helpful in reconstruction of the layout of interiors. As the latest

Ryc. 6. Przekrój północ-południe domu konwentu w Kowalewie Pomorskim (przez podpiwniczone skrzydło północne i niepodpiwniczony przejazd bramny w skrzydle południowym) z uwzględnieniem zarejestrowanych podczas badań poziomów calca, pierwotnego gruntu i nawarstwień nasypowych z okresu budowy (Archiwum ZAA, IA UMK w Toruniu, rys. B. Wasik)

Fig. 6. The north-south cross section of the chapter house in Kowalewo Pomorskie (through the cellared north wing, and the gate passage in the south wing) taking into account the levels of undisturbed soil, original ground and accumulations from the building period registered in the course of research (Archive UAA, IA UMK in Torun, drawn by B. Wasik)

Wydaje się jednak wielce prawdopodobne, że narożniki domu konwentu akcentowały nastawione na murach wieżyczki, podobne do znajdujących się niegdyś na zamku w Golubiu⁴⁶.

Skrzydła zamkowe miały około 12,5–13 m szerokości. Krótkie i lakoniczne opisy nowożytnych lustratorów⁴⁷ nie dostarczają niestety informacji pomagających zrekonstruować dyspozycję wewnątrz. Jak wynika z wyników ostatnich badań, skrzydło południowe pełniło funkcję głównego. Było ono podpiwniczone, z wyjątkiem przejazdu bramnego (ryc. 9), którego nie umieszczono jednak na osi budynku, ale był przesunięty w kierunku zachodnim. Wymusił to układ przedzamcza, przesuniętego w stosunku do zamku wysokiego na zachód, w efekcie czego w tym miejscu prowadził najdogodniejszy wjazd. Lokalizację tę potwierdziło ponadto odkrycie na parchamie negatywów murów szyi wjazdowej⁴⁸. Asymetryczny układ skrzydła utrudnia rekonstrukcję podziału wewnątrz. Zazwyczaj na piętrze, nad symetrycznie położonym wjazdem, mieściło się wąskie pomieszczenie oddzielające kaplicę od refektarza⁴⁹. W Kowalewie kaplica musiała się mieścić we wschodniej części skrzydła południowego, co wynika z konieczności jej orientacji. Przestrzeń po wschodniej stronie bramy jest jednak zbyt duża, by całą zajmowała kaplica oraz zbyt mała, by mieściły się tam dwa większe wnętrza. Ponadto przy takim układzie pomieszczenie zachodnie na piętrze skrzydła byłoby zbliżone do kwadratu i zbyt małe, aby mogło mieścić refektarz. W tej sytuacji wydaje się więc najbardziej prawdopodobne, że układ wewnątrz na piętrze nie powtarzał tego z parteru, a pomieszczenie przejściowe między kaplicą i refektarzem nie mieściło się nad przejazdem brany. Sytuacja ta nasuwa analogie do rozwiązań zastosowanych na zamkach w Lochstedt (ryc. 10) i Malborku⁵⁰.

Trudno określić, jakie wnętrza mieściły się w podpiwniczonym skrzydle zachodnim – być może na piętrze znajdowały się tam pomieszczenia sypialne (dormitoria). W skrzydłach północnym i wschodnim mieściły się natomiast najpewniej pomieszczenia gospodarcze – kuchnia, browar i piekarnia. Skrzydło północne było podpiwniczone, natomiast wschodnie jedynie w części północnej (ryc. 6, 9)⁵¹.

Skrzydła otaczały wybrukowany dziedziniec o szerokości około 19 m. Podczas badań nie odnotowano śladów wskazujących na obecność murowanych kruzganków, co wskazuje na to, iż musiały być drewniane.

Badania dostarczyły także przesłanek do rekonstrukcji charakteru architektury domu konwentu. Z zamku pochodzi wyjątkowo liczny zbiór kształtek ceglanych różnego typu, co wskazuje na bogactwo wystroju. Wiele z cegieł ościeżnicowych i żebrowych nosi ślady polichromii lub bielenia. Podobieństwa warsztatu (analogiczne wymiary cegieł i formy kształtek)⁵² pozwalają z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że elewacje domu konwentu, podobnie jak lica zachowanego filaru gdańska (ryc. 7) i sąsiednia fara miejska, były artykułowane blendami. Taka dekoracja na elewacjach krzyżackich domów konwentów nie

research results suggest, the south wing served as the main one. It had cellars, except for the gateway (fig. 9) which, however, was not set on the building axis but was shifted towards the west. This was enforced by the layout of the forecastle which was shifted westwards in relation to the high castle, in consequence creating here the most convenient entrance way. The location was also confirmed by the discovery of negatives of walls of the gate neck within the parcham⁴⁸. The asymmetrical layout of the wing makes it more difficult to reconstruct the interior arrangement. Usually on the first floor above the symmetrically located entrance gate there used to be a narrow room separating the chapel from the refectory⁴⁹. In Kowalewo the chapel must have been located within the east section of the south wing, which resulted from the need for its orienting. The space on the east side of the gate, however, is too big to be taken up only by the chapel, yet too small to house two larger rooms. Moreover, with such an arrangement of rooms the western room on the first floor of the wing would have resembled a square and too small for a refectory. In this situation, it seems most likely that the interior layout did not copy that from the ground floor, and the passage between the chapel and the refectory was not located above the gateway. The situation brings to mind analogical solutions applied in castles in Lochstedt (fig. 10) and Malbork⁵⁰.

It is difficult to determine what rooms the cellared west wing included – there may have been bedrooms (dormitories) on the upper floor. The north and east wing must have housed utility rooms – the kitchens, the brewery and the bakery. The north wing had a full basement, while the east wing only in its northern section (fig. 6, 9)⁵¹.

The wings surrounded a paved courtyard which was about 19 m wide. During the research no traces indicating the presence of masonry cloisters were found, which indicates that they must have been wooden.

The research has also provided evidence for the reconstruction of the character of the chapter house architecture. The castle yielded an unusually numerous collection of brick blocks of varying types, which suggests lavish decor. Many of doorframe and rib bricks bear traces of polychrome or whitewashing. Similarities of the workshop (analogical size of bricks and forms of ceramic blocks)⁵² allow for surmising with a high degree of likelihood that the elevations of the chapter house, as well as the faces of the preserved pillar of the dansker (fig. 7) and the adjacent town parish church, were articulated by blinds. Such decorations on elevations of the Teutonic chapter houses were not frequently used, but one should note similar solutions in Grudziądz⁵³ and Malbork⁵⁴. Moreover, numerous finds of clinker bricks and a pattern from this material on the dansker pillar suggest that the chapter house elevations were decorated in this way. To that we should add ornamented gables and, as has been mentioned, possibly small corner turrets topping the walls. Thus appears an image of a forgotten object of high artistic

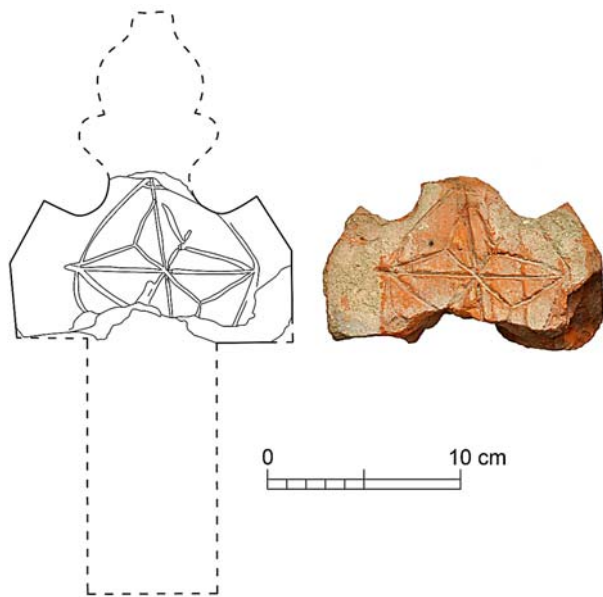

Ryc. 7. Filar gdaniska (fot. B. Wasik)

Fig. 7. Column of the dansker (photo B. Wasik)

była stosowana często, ale odnotować należy podobne rozwiązania w Grudziądzu⁵³ i Malborku⁵⁴. Ponadto liczne znaleziska zendrówek oraz wzór z tego typu budulca na filarze gdaniska sugerują, iż elewacje domu konwentu również były tak zdobione. Do tego dodać należy ozdobne szczytki oraz, jak wspomniano, zapewne małe narożne wieżyczki wieńczące ściany. Rysuje się więc obraz zapomnianego obiektu o wysokiej klasie artystycznej, który dorównywał najlepszym przykładom architektury zamkowej w Prusach.

Po północnej stronie zamku wysokiego znajdowało się gdanisko, którego filar przetrwał do dziś (ryc. 7). C. Steinbrecht przyjął, iż był to jeden z filarów pośrednich⁵⁵. Masywny i szczególnie ozdobny charakter zachowanego filara oraz fakt, że stał blisko brzegu nieistniejącego już jeziora⁵⁶, pozwala jednak w to wątpić i widzieć w nim ostatni element,

Ryc. 8. Kształtka żebrowa z rysunkiem przęsła sklepienia gwiazdowego (Archiwum ZAA, IA UMK w Toruniu, fot. i rys. B. Wasik)

Fig. 8. The rib brick shape with the outline of a stellar vault span (Archive ZAA, IA UMK in Torun, photo and fig. B. Wasik)

class which could rival the best examples of castle architecture in Prussia.

On the north side of the high castle there was the dansker whose pillar has survived until today (fig. 7). C. Steinbrecht assumed that it was one of the intermediate columns⁵⁵. However, the massive and especially decorative character of the preserved column, and the fact that it stood close to the edge of the no longer existing lake⁵⁶ seems to undermine the theory, and allows for regarding it as the last element supporting the lavatory. Nevertheless, the question cannot be ultimately resolved, since C. Steinbrecht learnt from local inhabitants that once the relics of another column seemed to have existed⁵⁷. Further significant information was yielded by comparing the levelling value AMSL of the cobbled courtyard in the castle and the resultant height at which go the upstairs rooms were located, with the level of the column crown (fig. 6). It allowed for stating that the dansker was not accessed by a masonry gallery resting on arcades, but more likely by a wooden of framework one. Otherwise, the non-existent arcades supports would have been visible on the column facing. It should also be added, that the use of wooden galleries of the dansker resting on masonry columns has been confirmed in several other castles, e.g. in Malbork⁵⁸, Ostróda⁵⁹ and Ragneta⁶⁰.

BUILDING TECHNOLOGY

The research carried out in recent years has provided important knowledge concerning the technology applied when building the castle, including the range of earthwork (fig. 6). The castle was erected "in cruda radice". The original ground level in the form

na którym mieściło się pomieszczenie ustępowe. Nie można tej kwestii jednak ostatecznie przesądzić, gdyż C. Steinbrecht od lokalnych mieszkańców dowiedział się, że niegdyś istniały podobno relikty kolejnego filara⁵⁷. Dalszej istotnej informacji dostarczyło porównanie wartości niwelacji n.p.m. bruku dziedzińca, oraz wynikającej z tego wysokości, na której znajdowały się pomieszczenia piętra zamku z poziomem korony filara (ryc. 6). Pozwoliło to stwierdzić, że do gdaniska nie prowadził murowany ganek na arkadach, a raczej drewniany lub szkieletowy. W innym przypadku na zachowanych licach filara musiałyby się znajdować opory arkad, których nie ma. Dodać przy tym należy, że stosowanie drewnianych ganków gdaniska na murowanych filarach jest poświadczane w kilku innych zamkach, np. w Malborku⁵⁸, Ostródzie⁵⁹ i Ragnecie⁶⁰.

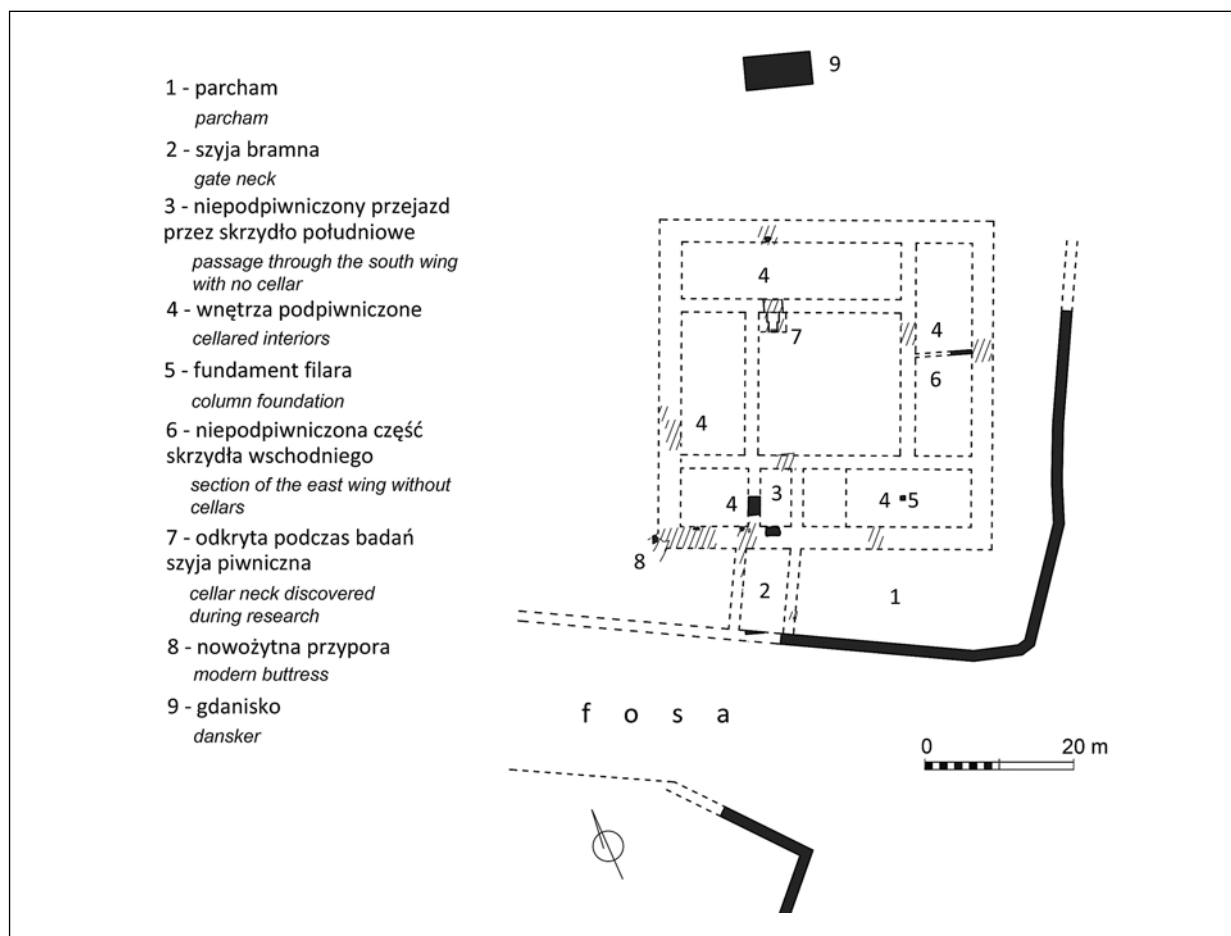
TECHNIKA BUDOWY

Badania z ostatnich lat dostarczyły także istotnej wiedzy na temat techniki budowy zamku, w tym na zakres wykonywanych przy tym prac ziemnych (ryc. 6). Do wznoszenia zamku przystąpiono na „surowym korzeniu”. Pierwotny poziom gruntu w postaci

of a humus layer was registered in three digs (within the courtyard and the east wing; digs no 3, 13 and 15) about 1.3–1.7 m below the current ground level. The castle was founded on unstable ground (light sand constitutes the undisturbed soil) which forced builders to apply a slightly different building technique than the usual one⁶¹. In Kowalewo much broader, spacious foundations were dug for the castle walls and moat. After the castle walls had been erected, embankments were made to even out the ground level in the courtyard and the parcham (bailey of the parcham type), raising the ground level even by as much as 2.5 m. In cellars, on the other hand, thin insulating and levelling layers consisting of clay and sand were applied, as was discovered in the south wing⁶².

NEW CHRONOLOGY

Previously, the relatively early chronology of the construction of the castle in Kowalewo Pomorskie was generally accepted, with the beginning of the building work dated to the end of the 1270s, and the assumption that the work was significantly advanced in the 1280s⁶³. The only element whose building was dated after the

Ryc. 9. Plan zamku wysokiego na podstawie wyników badań archeologiczno-architektonicznych w latach 2013–2015 (Archiwum ZAA, IA UMK w Toruniu; oprac. B. Wasik)

Fig. 9. Plan of the high castle on the basis of results of archaeological-architectonic research in the years 2013–2015 (Archive UAA, IA UMK in Torun; prep. B. Wasik)

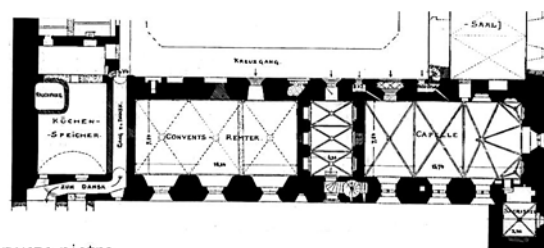
warstwy próchniczej zarejestrowany został w trzech wykopach (na terenie dziedzińca i skrzydła wschodniego; wykopy nr 3, 13 i 15) około 1,3–1,7 m pod obecnym poziomem gruntu. Zamek posadowiono na niestabilnym gruncie (calec stanowi lekki piasek) co wymusiło na budowniczych zastosowanie nieco odmienniejszej techniki budowy niż zazwyczaj⁶¹. W Kowalewie kopano pod mury zamku i fosę znacznie szersze, szerokoprzestrzenne wykopy. Po wzniesieniu murów zamku wykonano nasypy wyrównujące poziom terenu na dziedzińcu i parchamie, podnosząc poziom terenu nawet o około 2,5 m. W piwnicach natomiast, jak zarejestrowano w skrzydle południowym, pod bruk wykonano cienkie warstwy izolacyjne i wyrównawcze z gliny i piasku⁶².

NOWA CHRONOLOGIA

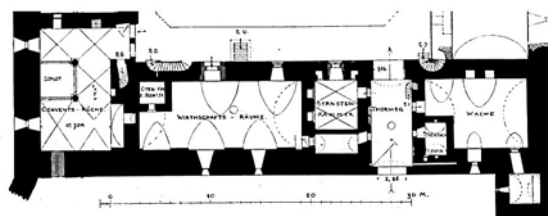
Dotąd zgodnie przyjmowano dość wczesną chronologię budowy zamku w Kowalewie Pomorskim, datując początek budowy na koniec lat 70. XIII wieku i zakładając, że w latach 80. prace były już w znacznym stopniu zaawansowane⁶³. Jedynym elementem, którego budowę datowano na po 1300 roku, był filar gdaniska⁶⁴. W świetle aktualnych badań chronologię zamku należy jednak skorygować. Zamek cechowało bogactwo detalu ceglanoego, charakterystycznego dla 1. połowy XIV wieku. W świetle analiz detalu, rozmiarów cegieł i cech stylistycznych czytelne jest pokrewieństwo warsztatowe między zamkiem a datowanym na 1. połowę XIV wieku kościołem farnym⁶⁵. Technologia i forma odkrytej ceramiki naczyniowej w najstarszych warstwach osadniczych wskazuje wyraźnie na to, że początek prac budowlanych na zamku wysokim należy datować na przełom XIII i XIV wieku. Ważną wskazówką odnośnie do chronologii prac kończących budowę domu konwentu dostarczyło natomiast odkrycie kształtki żebrowej z rysunkiem sklepienia gwiaździstego (ryc. 8), gdyż sklepienia tego typu rozpowszechniają się w Prusach od 1. ćwierci XIV wieku⁶⁶. W świetle tych przesłanek chronologię budowy domu konwentu w Kowalewie należy przesunąć na 1. ćwierć XIV wieku, a koniec budowy zapewne na lata 30. XIV wieku.

DOM KONWENTU W KOWALEWIE NA TLE INNYCH SIEDZIB KOMTURSKICH NA ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ

Tomasz Torbus zaliczył dom konwentu w Kowalewie do wczesnych kaszteli chełmińskich⁶⁷. Przemawiał za tym nieduży rozmiar kasztelu i jego wczesna chronologia. W świetle nowych badań poglądy te należy jednak skorygować. Wczesne kasztele chełmińskie (m.in. zamki w Papowie Biskupim i Golubiu) cechuje mniejszy rozmiar (około 40 m), surowość bryły i detalu⁶⁸. Zamek kowalewski miał znacznie większe wymiary (około 45 m) i bogatszy detal architektoniczny, przypominający młodsze, tzw. klasyczne kasztele, jak

pierwsze piętro

parter

Ryc. 10. Rzut parteru i piętra głównego (południowego) skrzydła zamku w Lochstedt (wg C. Steinbrechta)

Fig. 10. Plan of the ground floor and the first floor of the main (south) wing of the castle in Lochstedt (acc. to C. Steinbrecht)

year 1300 was the dansker column⁶⁴. However, in the light of current research the castle chronology has to be corrected. The castle was characterized by lavish brick ornamentation distinctive of the 1st half of the 14th century. In the light of analyses of the details, brick size and stylistic features, the similarity of workshop between the castle and the parish church dated to the 1st half of the 14th century becomes visible⁶⁵. Technology and form of discovered pottery ware in settlement layers clearly indicates that the beginning of the construction work in the high castle ought to be dated to the turn of the 13th and 14th century. An important clue concerning the chronology of completing the construction of the chapter house was offered by the discovery of a rib brick shape with an outline of a stellar vault (Fig. 8), because vaults of that type became popular in Prussia since the first quarter of the 14th century⁶⁶. In the light of that evidence the chronology of the Kowalewo chapter house construction ought to be moved to the 1st quarter of the 14th century, and its completion probably to the 1330s.

ORDER HOUSE IN KOWALEWO AGAINST OTHER KOMTUR SEATS IN THE CHEŁMNO LANDS

Tomasz Torbus listed the chapter house in Kowalewo among the early Chełmno castles⁶⁷ which seemed to be confirmed by the small size and the early chronology of the castle. However, in the light of new research this opinion has to be verified. Early Chełmno castles (e.g. castles in Papowo Biskupie and Golub) are characterised by a smaller size (about 40 m), rough bulk and details⁶⁸. The castle in Kowalewo was much bigger (app. 45 m) and had richer architectural details resembling younger, so called classical

Radzyń Chełmiński czy Brodnica⁶⁹. Warto przy tym zwrócić uwagę na to, że kowalewski dom konwentu miał analogiczny wymiar co brodnicki⁷⁰. Inne cechy formalne przybliżają natomiast interesujący nas zamek do kaszteli wczesnych: są to brak bergfriedu, brak ryzalitowych wież narożnych i murowanego krużganka. Trudno więc jednoznacznie przypisać tę warownię do którejś z grup. Biorąc pod uwagę późniejszą niż dotąd sądzono chronologię zamku, traktować go więc zapewne należy jako formę schyłkową wczesnego kasztelu, zapowiadającą jednocześnie cechy tzw. kaszteli klasycznych, lub wręcz jako formę przejściową między starszym a młodszym typem kasztelowego domu konwentu.

castles, such as Radzyń Chełmiński or Brodnica⁶⁹. It is worth noticing that the chapter house in Kowalewo had the size analogical to the one in Brodnica⁷⁰. Other formal features, on the other hand, make the castle of our interest more similar to the early castles; they are e.g.: lack of the bergfried, no risalit corner turrets or the masonry cloister. Hence it is rather difficult to unambiguously ascribe the fortress to any of the groups. Considering the chronology of the castle, later than previously thought, it ought to be treated as a late form of an early castle, at the same time heralding the features of the so called classic castles, or almost as the transition between the older and the younger type of the castle-like chapter house.

¹ *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. II: *Województwo chełmińskie*, cz. 2: *Ziemia chełmińska*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2009, 175–176; *Opis królewskiej w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938, 3–4.

² C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. II: *Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin 1888, s. 26–27.

³ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa, 1984, s. 174.

⁴ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. XI: *Województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 6: *Powiat golubsko-dobrzyński*, Warszawa 1973, t. 11, z. 6, s. 34–35.

⁵ B. Rogalski, *Komturewski gotycki zamek krzyżacki w Kowalewie na tle ówczesnej architektury obronnej zakonu*, [w:] *Dzieje Kowalewa Pomorskiego*, pod red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1986, s. 57–96.

⁶ T. Torbus, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München, 1998, s. 132–137, 637–641; por. również M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock 1999, s. 135–139; L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001, s. 231; W. Antkowiak, P. Lamparski, *Zamki i strażnice krzyżackie ziemi chełmińskiej (historia, plany, tajemnice)*, 1999, Toruń, s. 47–49.

⁷ Dyskusja na temat wcześniejszego osadnictwa grodowego pod krzyżackimi warowniami m.in.: D. Poliński, „*Chełmińskie*” warownie Zakonu na pograniczu krzyżacko-pruskim i krzyżacko-polskim, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, t. 2, red. K. Grądzawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 155–178; idem, *Gród czy zamek? Z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obronnymi w ziemi chełmińskiej*, AHP, t. 15: 2003, nr 1, s. 181–196; ostatnio M. Wiewióra, *Gród i zamek w państwie krzyżackim. Miejsce tradycji czy tradycja miejsca*, w druku.

⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, 1222 Kowalewo, t. 4, s. 509–511; J. Powierski, *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa włocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1245–1308*, Gdańsk, 1977, s. 36, 71; dalsza literatura – P. Birecki, *Gmina Kowalewo Pomorskie. Tradycja i nowoczesność*, 2010, s. 18 i n.; W. Chudziak, op. cit., s. 25–34; M. Wiewióra, *Długi wiek XIII – początki krzyżackiej murowanej architektury obronnej na ziemi chełmińskiej w świetle najnowszych badań*, AHP, t. 22: 2015, s. 113–144; idem: *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej*

w świetle najnowszych badań wybranych obiektów, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. LVIII: 2013, z. 1, s. 97–123; idem: *Gród i zamek...*; idem: *Zamki krzyżackie...*, w druku.

⁹ P. Birecki, op. cit., s. 18, przypis 21; więcej informacji na temat lokacji miasta – zob. B. Rogalski, op. cit., s. 29 i n.

¹⁰ P. Birecki, op. cit. s. 27; J. Powierski, op. cit., s. 75.

¹¹ Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, Toruń 2004, s. 136–137.

¹² C. Steinbrecht, op. cit., s. 26.

¹³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, s. 509; J. Heise *Die Bau – und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen: Der Kreis Kulm*, H. V, Danzig 1887, 183–187; C. Steinbrecht, op. cit., 26–27; B. Guerquin 1984, 174; *Katalog Zabytków...*, op. cit., s. 34–35; B. Rogalski, op. cit., s. 57–96; A. Pabian, W. Rozyński, *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej*, 1997, s. 59–64; W. Antkowiak, P. Lamparski, op. cit., s. 47–49; W. Haftka, op. cit., s. 135–139; L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, op. cit., s. 555–557; T. Torbus, op. cit., s. 132–137, 637–641.

¹⁴ W trakcie badań w 2015 r. w warstwie odpowiadającej najstarszej warstwie osadniczej (budowlanej) zarejestrowanej fragmenty ceramiki naczyńowej, które można datować na schyłek XIII i początek XIV wieku.

¹⁵ Por. D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2003, s. 182; W. Chudziak, *Quondam castra w świetle badań wczesnośredniowiecznych grodzisk ziemi chełmińskiej*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 3: 1996, s. 25–34;

¹⁶ *Spuścizna po Janie Długoszu, dziejopisie polskim, to jest Kronika Wiganda z Marburga, rycerza i brata zakonu niemieckiego*, wyd. Jan Voigt, E. Raczyński, Poznań 1842, s. 29.

¹⁷ P. Birecki, op. cit., s. 31–34, przypis 86.

¹⁸ Ibidem, s. 34.

¹⁹ *Opis królewskiej w...*, op. cit., s. 3–4.

²⁰ *Lustracja województw...*, op. cit., s. 175–176; *Opis królewskiej w...*, op. cit., s. 3–4.

²¹ *Lustracja województw...*, op. cit., s. 175–176; *Opis królewskiej w...*, op. cit., s. 3–4; C. Steinbrecht, op. cit., s. 26–27; T. Torbus, op. cit., s. 637–639.

²² J. Frankidejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej: podług urzędowych akt kościelnych*, Pelplin 1880.

²³ W świetle ostatnich studiów historycznych zakwestionowano zasadność używania terminu kapitularz – por. S. Józwiak,

- J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń, 2012, s. 146 i n.
- ²⁴ Ibidem, 2012., s. 337.
- ²⁵ T. Torbus, op. cit. s. 638.
- ²⁶ B. Wasik, *Architektura zamku w Kowalewie Pomorskim w świetle badań z 2013 roku* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2013, s. 6.
- ²⁷ B. Rogalski, op. cit., s. 31; C. Steinbrecht, op. cit., s. 26–27.
- ²⁸ B. Wasik, op. cit. s. 3–5.
- ²⁹ A. Pabian, W. Rozykowski, op. cit., s. 59–64; *Katalog Zabytków...*, op. cit., s. 35; szeroko analizuje je B. Wasik, op. cit.; L. Kajzer, S. Kołodziejcki, J. Salm..., op. cit., s. 231.
- ³⁰ S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit. s. 93.
- ³¹ Ibidem, s. 93.
- ³² Ibidem, 435 i n.
- ³³ P. Birecki, op. cit., s. 31; J. Gierszewski, *Historia miasta Kowalewa w zarysie*, Wąbrzeźno 1936, s. 18–25; por. G. Żabiński. *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens – remarks on its value for arms and armour research.* w: *Weapons Bring Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, ed. L. Marek. *Wratislavia Antiqua* 18. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski 2013, s. 199–212.
- ³⁴ W. Ziesemer, *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (GÄDO), (ed.), Danzig, 1921, s. 412.
- ³⁵ Ibidem, s. 413.
- ³⁶ Ibidem, s. 415–416.
- ³⁷ Ibidem, s. 418.
- ³⁸ M. Haftka, op. cit. s. 135; GÄDO, op. cit., s. 421.
- ³⁹ C. Steinbrecht, op. cit., s. 26; T. Torbus, op. cit., s. 638.
- ⁴⁰ Ibidem, s. 638.
- ⁴¹ B. Wasik, *Wnioski na temat układu przestrzennego i techniki budowy zamku na podstawie badań z 2015 roku* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2015.
- ⁴² Bardzo precyzyjne określenie wymiaru zamku nie jest niestety możliwe, ponieważ jest rekonstruowane na podstawie negatywów porozbiorowych; 1 stopa = 28,8 cm, 1 pręt = 15 stóp; Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und –Geographie*, Petersberg–Olsztyn 2007, s. 113–115.
- ⁴³ B. Rogalski, op. cit., s. 84.
- ⁴⁴ A. Momot, B. Wasik, *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku krzyżackiego w Kowalewie Pomorskim w roku 2013* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2013; B. Wasik, *Opisy wykopów badawczych* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2014; idem, *Wnioski na temat układu przestrzennego i techniki budowy zamku na podstawie badań z 2015 roku* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2015.
- ⁴⁵ *Opis królewsczyzn...*, op. cit., s. 3.
- ⁴⁶ I. Sławiński, *Zamek w Golubiu*, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 30.
- ⁴⁷ Lustratorzy wymieniają co prawda kilka wnętrz, takich jak kaplica, sala sądowa, izba jadalna itd., ale na tej podstawie ustalenie ich lokalizacji, a tym bardziej szczegółowych cech, jest nie możliwe; *Lustracja województw...*, op. cit., s. 175–176; *Opis królewsczyzn...*, op. cit., s. 3.
- ⁴⁸ B. Wasik, *Wnioski...*, op. cit.
- ⁴⁹ T. Torbus, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014, s. 357.
- ⁵⁰ T. Torbus, *Die Konventsburgen...*, op. cit., s. 479–480, 495–497.
- ⁵¹ B. Wasik, *Relikty architektury odkryte podczas badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Kowalewie Pomorskim prowadzonych w 2014 roku i wstępna analiza źródeł z nią związanych* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2014; idem, *Wnioski na temat układu przestrzennego i techniki budowy zamku na podstawie badań z 2015 roku* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2015.
- ⁵² Por. B. Wasik, *Zamek w Kowalewie Pomorskim – pierwsze wyniki badań archeologicznych*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu* (w druku).
- ⁵³ W Grudniadzu blendy artykułowały fasadę głównego skrzydła zamkowego; B. Wasik, *Prace budowlane na zamkach w Grudniadzu i Toruniu u progu XIV wieku. Przyczynek do badań nad średniowiecznymi warsztatami budowlanymi w Prusach*, *Rocznik Grudniadzki*, 2014: 22, s. 102, ryc. 2.
- ⁵⁴ W Malborku duże płyciny rozczłonkowały elewację zachodnią zamku wysokiego; T. Torbus, *Die Konventsburgen...*, op. cit., s. 493.
- ⁵⁵ C. Steinbrecht, op. cit., s. 27.
- ⁵⁶ Potwierdzają to zdjęcia archiwalne, na których czytelny jest stok opadający do dawnego, dziś zasypanego jeziora.
- ⁵⁷ C. Steinbrecht, op. cit., s. 27.
- ⁵⁸ T. Torbus, *Die Konventsburgen...*, op. cit., s. 500.
- ⁵⁹ H. Mackiewicz, A. Mackiewicz, *Wyniki badań archeologicznych w obrębie gdańska przy zamku w Ostródzie*, [w:] *Ostróda – siedem wieków dziejów miasta*, red. R. Sajkowski, Ostróda 2005, s. 67.
- ⁶⁰ S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 385.
- ⁶¹ Por. B. Wasik, *Dzieje budowy i architektura zamku w Papowie Biskupim na ziemi chełmińskiej w świetle ostatnich badań*, *Biuletyn Historii Sztuki*, 2014: 72(1), s. 95; idem, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku na podstawie wyników badań historycznych, archeologicznych i architektonicznych*, [w:] *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń 2014, s. 208; idem, *Zamek w Radzynie Chełmińskiej. Technika i etapy budowy*, *Ochrona Zabytków*, 2015: 68 (1), s. 169.
- ⁶² K. Cackowski, B. Wasik, *Opisy wykopów badawczych eksplorowanych w 2015 roku* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2015; A. Momot, B. Wasik, op. cit.; B. Wasik, *Opisy wykopów badawczych* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2014; idem, *Relikty architektury...*, op. cit.; idem, *Wnioski...*, op. cit.; idem, *Zamek w Kowalewie Pomorskim...*, op. cit.
- ⁶³ M. Haftka, op. cit., s. 135–136; C. Steinbrecht, op. cit., s. 26; T. Torbus, *Die Konventsburgen...*, op. cit., s. 26; T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, op. cit., s. 157.
- ⁶⁴ T. Torbus, 1998, s. 639.
- ⁶⁵ Kościół datuje się na pierwszą ćwierć lub pierwszą połowę XIV wieku. Wg. J. Heisego powstał między 1286–1330; początek XIV wieku jako czas pierwszego etapu budowy kościoła przyjęto w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*; Ch. Herrmann czas budowy ustalił na 2 ćwierć XIV wieku; J. Heise, op. cit., s. 189; Ch. Herrmann, op. cit., s. 716; *Katalog Zabytków...*, op. cit., s. 21.
- ⁶⁶ Biorąc pod uwagę kolejność prac budowlanych i wyniki badań dendrochronologicznych więźby dachowej chóru kościoła św. Jakuba w Toruniu, można uznać, że sklepienia gwiazdźdźiste należy datować na około 1317–1320. do wczesnych zastosowań sklepienia gwiazdźdźiste na zamku krzyżackim uznawane jest sklepienie kaplicy zamku w Golubiu, z lat 30. XIV wieku; Ch. Herrmann, op. cit., s. 103–104; A. Konieczny, *Dzieje budowy kościoła św. Jakuba w Toruniu w XIV wieku w świetle analizy architektonicznej*, *Biuletyn Historii Sztuki*, 2012: 64 (2), s. 8; B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 387–388.
- ⁶⁷ T. Torbus, 1998, s. 137; idem 2014, s. 157.
- ⁶⁸ T. Torbus, 2014, s. 143.
- ⁶⁹ T. Torbus, 1998., s. 167–168.
- ⁷⁰ T. Torbus, 1998, s. 658.

Streszczenie

Badania archeologiczne zamku w Kowalewie rozpoczęły się w 2013 roku. Dotąd wiedza na jego temat opierała się na szkicu z XIX wieku i krótkich nowożytnych opisach. Z zamku wysokiego na powierzchni nie pozostały żadne relikty. Zamek, którego początek budowy ustalano do tej pory na lata 70–80. XIII wieku, składał się z zamku wysokiego (domu konwentu) otoczonego parchamem i trzech przedzamczy. Przed wzniesieniem murowanego zamku w Kowalewie funkcjonowała drewniana warownia krzyżacka, lecz z dotychczasowych badań wynika, że zamek wysoki zbudowano na „surowym korzeniu”. Pierwotna warownia musiała się więc znajdować gdzie indziej. Prowadzone w latach 2013–2015 badania umożliwiły rozpoznanie i rekonstrukcję układu głównej i najstabilniej zachowanej części zamku – domu konwentu. Była to budowla czteroskrzydłowa na planie zbliżonym do kwadratu o boku około 45 m. Zamek nie posiadał wieży głównej ani narożnych wież, brak też dowodów istnienia murowanego krużganka. Główne, południowe skrzydło mieściło najważniejsze, znane ze źródeł pisanych pomieszczenia – kaplicę i refektarz. Od tej strony prowadził przez szczyt bramną także wjazd do zamku. Nie był on usytuowany symetrycznie, ale był przesunięty w kierunku zachodnim. Nie ma pewności, jakie wnętrza mieściły się w skrzydle zachodnim – być może sypialnie braci. Północne i wschodnie pełniły najpewniej funkcje gospodarcze, mieszcząc na parterze kuchnię, browar i piekarnię. Większość skrzydeł była podpiwniczona, z wyjątkiem przejazdu bramnego i części środkowej skrzydła wschodniego. Analiza formalna i stylistyczna wskazuje na to, że dom konwentu, zachowany filar gdańska i kościół parafialny w mieście budowały te same ekipy. Wyniki nowych badań wskazują, że wbrew dotychczasowym poglądom, początek budowy należy datować na przełom XIII i XIV wieku, a czas zasadniczych prac budowlanych na 1. ćwierć XIV wieku.

Abstract

Archaeological research of the castle in Kowalewo started in 2013. Before that the knowledge concerning the castle had been based on the sketch from the 19th century and brief modern-day descriptions. There are no surface relics of the high castle. The castle, the beginnings of whose construction were believed to date back to the 1270s–1280s, consisted of the high castle (chapter house) surrounded by a bailey of the ‘parcham’ type and three wards. Before the masonry castle was erected, a wooden-built Teutonic fortress had functioned in Kowalewo, but the research so far has shown that the high castle was built “in cruda radice”. Therefore, the original fortress must have been located elsewhere. The research carried out in the years 2013–2015 allowed for identifying and reconstructing the layout of the main and the worst preserved section of the castle – the chapter house. It was a four-wing building on the square-like plan the side of which measured about 45 m. The castle did not have the main tower, or corner towers; there is no evidence of the existence of a masonry cloister either. The main, south wing housed the most important rooms, known from written sources – the chapel and the refectory. The entrance to the castle also led from this side through the gate neck. It was not symmetrically situated, but shifted to the west. It is not certain what rooms were located in the west wing – perhaps brothers’ bedrooms. The north and east wings must have served utility functions, housing the kitchens, the brewery and the bakery on the ground floor. Most of the wings had cellars underneath, with the exception of the gate passage and the central section of the east wing. A formal and stylistic analysis indicates that the chapter house, the preserved dansker pillar and the parish church in the town were built by the same teams of masons. Results of the latest research indicate that, contrary to previous beliefs, the construction beginnings ought to be dated to the turn of the 13th and 14th century, and the period of essential building work to the 1st quarter of the 14th century.